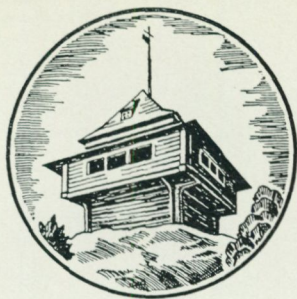

FATABUREN 1969

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1969

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1969

Redaktion: Gösta Berg · Sam Owen Jansson · Skans Torsten Nilsson ·
Christian Axel-Nilsson
Redigerad av Ernst-Folke Lindberg
Layout: Torsten Stääf
Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hægström AB 1969

Pärmens färgbild: Frieriet. Oljemålning av Knut Ekwall. Nordiska museet.

Lysning

Förlovning, lysning och vigsel är de tre traditionella stegen till äktenskapet. Lysningen föreskrevs av det fjärde laterankonciliet 1215 och påbjöds i den svenska kyrkoprovin sen genom en påvlig skrivelse den 5 april följande år. Föreskriften om lysning kom även att ingå i ett flertal av de svenska landskapslagarna.¹ Lysningen skulle enligt 1571 års kyrkoordning ske före fästningen och enligt 1686 års kyrkolag »förrän bröllopet hålles». Lysningen var således ursprungligen inte speciellt förknippad med den kyrkliga vigseln, som blev obligatorisk först genom 1734 års lag, utan med den rättshandling, varigenom två människor förklarades för äkta makar.

Det var ett samhällsintresse att äktenskap inte ingicks mellan personer, som var så nära besläktade, att avkomman kunde lida skada. Det var ett kyrkligt intresse att förhindra s. k. hemliga äktenskap, som ingicks i andra former än de av kyrkan godkända, liksom äktenskap mellan dem som var andligen befryndade genom faderskap vid dop och konfirmation. Men äktenskapet var en handling av sådan betydelse att kyrkan även ville hägna det med sin välsignelse. Vi finner därför tidigt att lysningen jämväl innefattar en förbön för kontrahenterna.

Även efter reformationen bibehöll lysningen sin dubbla funktion av borgerlig rättshandling och kyrklig välsignelseakt. Lysningen kom samtidigt att få en stor social betydelse. De sedvänjor som därvid utbildades fick skiftande form i olika samhällsklasser och landsdelar för att under de senaste årtiondena sammansmälta till vad man skulle kunna kalla svensk lysningssed.

Den hindersprövning som lysningen innebär har haft en öppen, offentlig prägel. Den skedde vid det tillfälle, då meddelandet kunde nå de flesta, nämligen vid söndagens högmässa. Det var sockenbornas egen sak att anmäla eventuella hinder mot ett giftermål. I små församlingar med en bofast befolkning kände man varandra väl och kunde lätt avstyra ett olagligt äktenskap. Att ingripande förekom känner vi bl. a. genom ansökningar hos påven om dispens för äktenskap, som prästerna förklarat sig ej gå med på.² Uppenbart är dock att lysningskravet i sig självt haft den åsyftade normativa inverkan på giftermålspraxis.

De rättsliga kraven för ingående av äktenskap återfinnes i giftermålsbalkens kapitel »Om lysning». De har under tidernas lopp förändrats såväl vad gäller giftermålsålder, förbudna led som sjukdomshinder. Vi har dock

här ingen anledning att gå närmare in på dessa frågor som närmast är av samhälls- och rättshistorisk karaktär.

De kyrkliga kraven har inte i samma utsträckning varit lagligen fixerade. De har dock inte varit mindre betydelsefulla. Eftersom lysningen ombesörjdes av prästerskapet, kom denna jämväl att användas i den kyrkliga folkfostrans tjänst. Den offentliga lysningen till äktenskap kom att föregås av en personlig hindersprövning av prästen framför kyrkoböckerna. I själva verket var denna hindersprövning den avgörande. Om prästen ansåg äktenskapshinder föreligga, blev lysningen ej av eller uppskjuten. Kungörandet från predikstolen fick snarast karaktären av pålysning, ett offentligt klartecken för äktenskapet.

De kyrkliga kraven gällde äktenskapskandidaternas kristendoms-kunskap. I en nyutkommen studie om »katekes och kyrkvigsel» visar Nils Söderlind, att kravet på att de blivande makarna skulle äga viss kristendoms-kunskap ursprungligen var ett led i beredelsen för nattvardsgången i samband med vigselakten. Enligt Luther var kunskap om kristendomens huvudtankar och nattvardens innebörd en förutsättning för nattvardsgång. Kristendomsförhøret före vigseln var inte obligatoriskt enligt kyrkoordningen 1571 men kom i verkligheten att bli det. Bristande kristendoms-kunskap betraktades som äktenskapshinder, och under loppet av 1600-talet ökade kunskapskraven. I Växjö stift fordrades att lysningsparen minst kunde katekesens fem huvudstycken. Genom 1686 års kyrkolag blev kraven på äktenskapskandidaternas kunskaper likformiga i hela lan-

let: »Och skall ingen trolovas, som icke kan Lutheri catechismum och haver begått Herrens nattvard». Vid prästmöten och visitationer inskräptes nödvändigheten av katekeskunskaperna, men i praxis måste man dock förfara mildare än vad kyrkolagen direkt föreskrev, vilket bl. a. framgår av de mål som hänsköts till domkapitlet och Kungl. Maj:t.³

Kraven på katekeskunskap för giftermål har, som Hilding Pleijel framhållit, i hög grad bidragit till den centrala ställning som Luthers katekes fick i vårt land under den tid, då »religiös rättroghet blivit en medborgerlig lydnadsplikt». Efter hand som ungdomen genom konfirmationsberedelsen och den obligatoriska folkskolan fick katekesen inpräntad och kunskaperna kontrollerade vid de regelbundna husförhören, blev det särskilda lysningsförhøret ofta överflödigt. Under 1800-talet skedde en successiv uppluckring av seden. I Västerås stift hölls t. ex. i början av 1870-talet lysningsförhör blott i omkring en tredjedel av stiftets församlingar. Längst levde de kvar i Övre Dalarna, men mot slutet av seklet hade de mestadels försvunnit även där. Det rikhaltiga uppteckningsmaterialet i Kyrkohistoriska arkivet i Lund visar, att förhøret främst bibehölls i de trakter, där den kyrkliga seden i stort förblev intakt. I slutskedet blev de enskilda prästernas inställning avgörande. Många sagesmän namnger präster som strängt höll på förhøret. Det finns åtskilliga exempel på att lysning och vigsel uppskjutits, därför att kontrahenternas kunskaper var onöjaktiga. Efter hand upphörde dock lysningsförhören helt. På 1940-talet före-

1. En leksands-
bonde kommer till
prosten med sina
två söner och bli-
vande sonhustrur,
som skall undergå
lysningssförhör. Det
yngre paret tilläts
inte gifta sig, där-
för att den man-
liga parten glömt
konsten att läsa
innantill. Ur
Svenska National-
dräkter tecknade
av Robert Wilhelm
Ekman, 1847.

kom de icke i en enda församling i landet utom på något enstaka håll, då särskilda förhållanden gav anledning därtill.⁴

De som själva varit med om lysningsförhör torde nu vara mycket få. Minnet av förhören lever dock kvar i folktraditionen. Det kan t. o. m. förekomma att man alltjämt frågar fästfolket, när de skall åstad för att ta ut lysning: »Har ni nu läst på bra, så ni kan era stycken?» Att ta ut lysning omskrev man f. ö. ofta med att man »skulle upp och läsa för prästen». Från Virestad i Småland omtalar en sagesman, född 1890: »Då mor och far gifte sig frågade prästen dem på katekesen. De som inte alls kunde katekesen fingo gå hem igen och läsa på den, innan de fingo ut lysning. Prästen sade då: 'Gå hem och läs på bättre och kommen tillbaka nästa

lörda.' När vi gifte oss 1920 förhörde inte prästen oss på katekesen, men han sade: 'Katekesen kan ni väl?'» En prästdotter från Bolmsö född 1877 berättar: »Far förhörde dem som skulle ta ut lysning. Han började med långkatekesen och om de inte kunde den, gick han över till lilla katekesen. Vi barn brukade stå vid dörren och lyssna, när far förhörde. En del kunde någotsånär, en del kunde dåligt, och då röt far, men även de som kunde dåligt fick ut lysning.»

Vid lysningsförhöret kontrollerade prästerna särskilt kunskaperna om de tio buden jämte förklaringar. På katekesens fråga »Vem har stiftat äktenskapet» kunde nog så överraskande svar lämnas. En yngling från Urshult lär ha svarat: »Det har vi mest själva, min moster har hjälpt till». Dylika svar, vari bönemannen tillskrives för-

tjänsten av att ha stiftat äktenskapet, omtalas så ofta att de tycks ha varit vandringshistorier. En pojke i Västbo lär däremot besvarat frågan med: »Djävulen, världen och vårt eget kött», varpå prästen replikerade: »Det ser så ut, men det är dock inte så».

Praktiskt sinnade präster kunde utvidga kunskapsprovet även till världsliga förhållanden. Om en kyrkoherde i Lemnhult i Småland, avliden 1882, heter det: »Han förhörde även i rent praktiska saker för att se, om de kunde reda sig. Det hände, att fästmannen fick slå och fästmön räfsa en dag på prästens äng, innan de fick 'lysesedel'». Prosten Sandberg i Madesjö fordrade att de som tänkte gifta sig hade en stuga att bo i. »Fåglarna bygger bo innan de bildar familj, och det måste även människorna göra», menade han. Ett par som kom till honom och ville ta ut lysning hade köpt en stuga men kunde inte stå för köpet. Prosten styrde då om så att detta gick tillbaka och att det inte blev någon lysning av den gången.

Prästerlig myndighet hjälpte ej alltid. Det berättas att domprosten Ekedahl i Växjö en gång inte ansåg sig kunna lysa för ett ungt par, och med det beskedet fick de gå. »Men när han hade stängt dörren, öppnade mannen den om en liten stund och sa: Ja så prosten vet det, så börjar vi äktenskapet om måndag.»⁵

Efter godkänt katekesförhör skrev prästen ut den eftertraktade »lysesedeln». Denna utgjorde i själva verket ett frejdebetyg, eftersom såväl fästman som fästmö däri tillades skiftande epitet. Säkert icke utan anledning påpekar F. W. von Schubert i Sweriges kyrko-författning att »havande

eller hävdade kvinnor få ej benämnas med något skymfligt tillnamn, dock kallas de ej ärlige, utan helt enkelt: 'piga, jungfru N. N.'» Men även utelämnandet av epitet hade givetvis sin effekt bland kyrkbesökarna. Eva Wigström omtalar från Rönnebergs härad i Skåne att prästen brukade tillägga »en hel rad egenskapsord före titeln och namnen, vanligen 'hederlige, beskedlige och välaktade hemmans- (eller åbo-) sonen N. N. samt hederlige och dygdesamma pigan och hemmans- (eller åbo-) dottern N. N.' Änklingar och självständiga lantbrukare kallades 'hedervärde, välförståndige och välaktade'. Och stackars den brud, om vilken prästen antingen ej ville eller blott glömde säga 'dygdesamma pigan'!» Enligt Nicolovius skrevs lysningssedeln av klockaren, varvid epitetet även lämpades efter ersättningen: »Sedan den (lysningen) blivit av pastor beviljad, gingo de till klockaren, som skrev lysningssedeln, och nu berodde det av betalningen, vilka epitet skulle tilläggas fästman och fästmö. Graderna för honom voro: välaktad, hedersam och hederlig, och för henne gudfruktig, dygdesam och dygdädel. Att heta endast gudfruktig, vittnade starkt mot den betalandes hedersamhet; men kallades i lysningen fästmannen hederlig, var man förvissad om att fästmön var dygdädel.»⁶

För lysningssedeln ersattes prästen med en gåva in natura, ofta fem eller sex alnar skjortlärf. I Småland bar man också förning till prästgården, bestående av en kalvstek, fårkött, ägg, smör och ostkaka. Senare blev det brukligt med kontant ersättning, vanligen 5–10 kronor. Betalningen skedde

efter råd och lägenhet men ofta utbildades en lokal praxis, så att var och en visste vad man skulle erlagga. »Drängar och dylika erlade en krona, bondsöner och liknande två», heter det från Millesvik i Värmland. Gåvan återgäldades ofta med ett glas vin eller en kopp kaffe i prästgården. Flera sagesmän gör dock gällande att detta berodde på betalningens storlek eller fästfolkets stånd. I samband med prästerskapets lönereglering försvann även ersättningen för lysningssedeln. De flesta nu levande sagesmän har aldrig själva erlagt någon lysningsavgift.⁷

Sedan fästfolket fått sin lysningssedel, överlämnades denna till klockaren, som bar upp den på predikstolen de tre söndagar lysningen kungjordes. Det var ett ringa besvär, men krävde likväl ersättning. Lysningspengarna var en av de inkomster som klockaren var beroende av för sin försörjning. Även klockarens lysningspengar erlades i allmänhet efter godvilja, men i skånelandskapen var de ibland fastställda av sockenstämman. I författarens hemförsamling i nordvästra Skåne reglerades avgifterna 1883, så att 4 kr skulle betalas av hemmansägare, arrendatorer och näringsidkare, 3 kr av torpare och 2 kr av arbetare och andra. Ännu efter det att övriga förrättningsavgifter indragits 1891 bestod lysningspengarna, som då bestämdes till 4 kr för hemmansägare och 3 kr för övriga.⁸

Att bygga äktenskap var ett viktigt företag, som syftade till släktets förökelse. Liksom det gällde att så och sätta i rätt tid, så borde äktenskapet begynnas vid en lämplig tidpunkt. Denna måste anpassas både till vist-

husbodens villkor och kyrkans föreskrifter. Före första lysningsdagen skulle ölet vara färdigt. Att lysa på tom tunna betydde olycka.⁹ När det i traditionsuppteckningarna heter att det var olämpligt att gifta sig under fastan, emedan man då fick det fatigt, är detta i själva verket en erinran om den romerska kyrkans föreskrifter om förbudna giftermålstider, till vilka påsk- och julfastan hörde.

Oberoende av vilken årstid som valdes för giftermålet sökte man förläggas lysningen till nytändning. Denna sedvänja är uppenbarligen en kvarleva av en gammal föreställning om månens inverkan på fruktsamheten. Ursprungligen torde det ha varit den sexuella samlevnadens begynnelse, som ansetts böra äga rum på ny.

Nitiska, upplysningsivrande präster sökte förgäves utrota seden. Belysande är vad prosten Öller omtalar i sin beskrivning över Jämshögs socken i Blekinge år 1800: »Till äktenskapslysningens avkunnande väljas merendels av gammal och inrotad hednisk vidskepelse, kanske ock numera av okända fysiska skäl, dagarna efter nytändningen, ty varken i nedanet, fastan eller adventet, vill någon gärna låta lysa för sig. De enfaldiga tro, att för den som låter lysa för sig eller gifter sig i nedanet bliver allting uti ett beständigt avtagande samt barnen som av dem födas svartbruna. Sker det i fastan tro de sig förmodligen få svälta, och när det sker i adventet som de försvenska efter ordalydelsen, tro de, att allt vad de företaga sig skall gå avänt eller bakvänt; förstodo de rätt språket och med sin tro att lyckan rättar sig efter vissa tider borde de snarare göra sig hopp att allt

gott skulle bli för dem tillkommande helst advent betyder tillkommelse. Om detta och flera från barndomen insupna misstag har man vid alla tillfällen sökt övertyga den enfaldigare. De klokare sätta väl icke tro till vidskepelsen, men de flesta följa dock vanan och plägseden.»

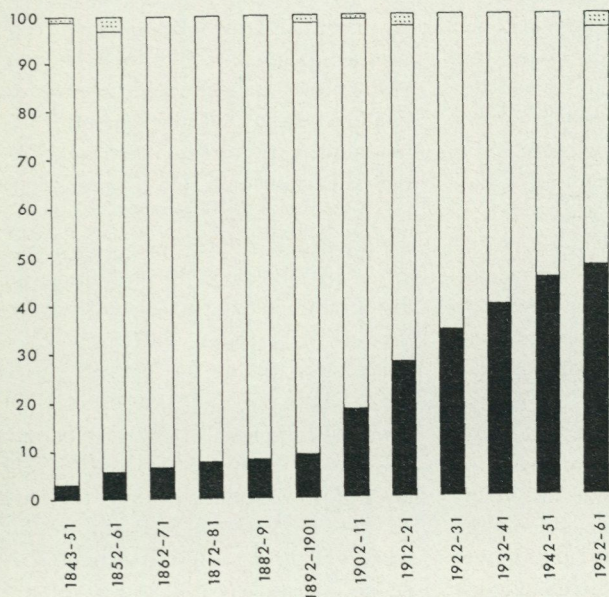
Med hjälp av anteckningarna i kyrkoböckerna om lysningen finns det utmärkta möjligheter att studera sambandet mellan lysning och nytändning. Systematiska undersökningar i Ervalla i Västmanland och i Örskelljunga i Skåne visar, att man ännu fram till sekelskiftet 1900 i mycket stor utsträckning låtit lysa i ny. Under innevarande århundrade har däremot en successiv traditionsupplösning skett, och efter seklets mitt kan något avsiktligt hänsynstagande till månens ställning ej påvisas. Undersökningen i Ervalla visar, att seden att lysa i ny längst iakttagits bland

bönderna av kontrahenter från samma socken.¹⁰

En social skillnad har även förekommit ifråga om lysningsparens kyrkogång. Om fästfolk ur bondeklassen infann sig i kyrkan första lysningssöndagen, betraktades detta mångenstädes som ett försök att efterlikna herrskapsfolk. Man gick denna söndag i stället till en grannkyrka. I vissa trakter höll man sig rentav borta från kyrkan alla lysningssöndagarna. Detta synes framförallt ha varit vanligt på Gotland. Ännu 1962 levde denna sed kvar i två tredjedelar av de gotländska församlingarna.¹¹

Merendels var det dock endast första lysningssöndagen man uteblev. Från 1700-talets Västbo omtalar Gaslander: »Vid lysningar till äktenskap må ej fästehjonen första gång det lysas vara i kyrkan, men väl andra gången, ty de böra hava begåvningsarna på sig.» Vanligast synes det dock ha varit att lysningsparen kom till kyrkan först tredje lysningssöndagen »för att få höra att det lystes ut». Särskilt allmänt tycks detta ha varit i övre Sverige. I Hälsingland, Medelpad och Härjedalen kallades fästmän då lillbrud och fästmannen lillbrudgum. Härom berättar Levi Johansson 1908: »Tredje söndagen det lystes skulle fästfolket 'sitta småbrurfolk': De tog då plats i främsta bänkarna i kyrkan. Fästmän jämte hennes moder och blivande svärmoder satt i främsta bänken på fruntimmersidan. I motsvarande bänk å karlsidan satt fästmannen tillsammans med sin far och blivande svärfar. Var någon av föräldrarna å endera sidan död, togs en i stället ur släkten. Raden skulle vara full.» Från Anundsjö i Ånger-

2. Lysningar i Örskelljunga församling i Skåne 1843-1961. Vit stapel anger procentuell andel lysningar i ny, svart i nedan och prickad okända. Efter G. Jeansson & I. Kindblom, *Kring livets högtider i Örskelljunga församling*, 1968, s. 40.

manland omtalas att fästfolket på lysningsdagen satt tillsammans i kyrkan trots att män och kvinnor eljest hade sina platser på var sin sida i kyrkan. Strax innan lysningen upplästes tog fästmön fram silverdosan med sockerpiller, som hon fått av fästmannen, och lät den gå från flicka till flicka i de närmaste bänkraderna. Var och en, till vilken den kom, satte ner tungan i dosan och fångade upp några sockerpiller.¹²

Den prestige som omgärdade lysningsparets kyrkogång tycks vara djupare begrundad än vad som i förstolne framgår av uppteckningarna. I en skildring av bröllopsseder i Vänga socken i Östergötland i början av förra seklet framhålles det att fästmön denna dag var iklädd sin högtidsdräkt men hade »bart huvud, hur kallt det än var». Liksom på Själland var det i västra Skåne brukligt att bruden i hela sin skrud skulle visa sig i kyrkan söndagen efter tredje lysningen. Detta var enligt Eva Wigström för att hon skulle tillkännage »sin rättighet att bära jungfruns lysande bandhätta». »Denna huvudbonad brukas ock av fästmön andra gången det lyser för henne, då hon med alla sina gåvor av klädespersedlar och nipper skall visa sig i kyrkan», omtalar prostén Öller i sin Jämshögsbeskrivning 1800. När den nygifta kvinnan i äldre tid på nytt kom till kyrkan efter bröllopet, måste hon renas av prästen genom en särskild kyrkotagning.¹³

Redan från förra hälften av 1300-talet känner vi ett lysningsformulär från Norge, vilket avslutas med en förbön. Enligt 1571 års kyrkoordning kunde lysningen tillkännages med följande ord:

»N. och N. hava aktat i Guds den heliga Trefaldighets namn bygga äktenskap tillhopa och begära därtill goda kristna människors förbön, att det må vara Gudi täckt och ske dem till lycka och salighet. Men om någon är, som häruti haver några insagor, eller vet något hinder vara på färde, han tale därom i tid eller have sedan fördrag. Gud give dem sin nåd. Amen.»

I 1693 års kyrkohandbok saknas anvisningar om tillvägagångssättet för lysningen. Sven Bælter säger därför i sin framställning om kyrkoceremonierna: »Nu hava vi intet föreskrivet formulär; utan var och en kyrkoherde författar sådana kungörelser efter behag, och utan allt ordaprång.» I 1809 års kyrkohandbok infördes på nytt en formulering för lysning för brudfolk: »Ett kristligt äkta förbund avkunnas i denna församling första (andra, tredje) gången mellan N. N. och N. N.» Sedan samtliga lysningar upplästes tillades: »och önskas dem till denna viktiga förening lycka och välsignelse av Gud, som äktenskapet stiftat haver.» I handboken 1894 finns blott formeln »Lysning till äktenskap kungöres i denna församling första (andra, tredje) gången mellan N. N. och N. N.» Handboken 1917 föreskriver däremot att tillkännagivandet skall avslutas med orden: »Herren Gud, som har stiftat äktenskapet, give dem lycka och välsignelse till deras viktiga förening!» Som en anpassning till en ny tid med skiftande syn på äktenskapets betydelse får man betrakta den villkorliga formuleringen i nu gällande kyrkohandbok: »Herren Gud, som har stiftat äktenskapet, give dem nåd att besinna dess heliga

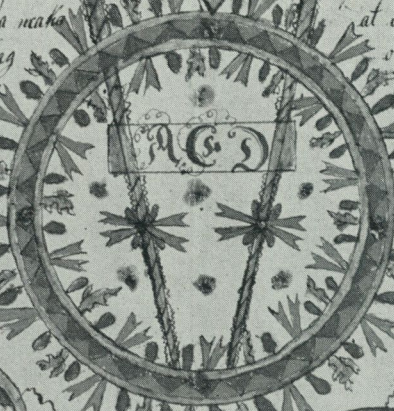

Gratulation

Derh lyfkonstaus Bref til Veigan
Ärlige och Dyggdehammas Anna Erics
Dotter samt Drängen wälförstandige
Anders Pärss son på Deras lysnings Dagar
som föres år 1846

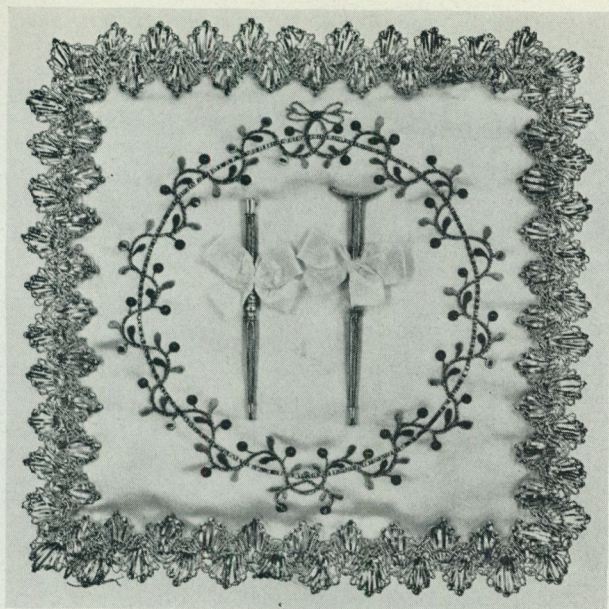
Tij älska guds för al
dar mest sin fräa make
et sådant sinne lag
för evlur glögen
dagar
Jat han iag
vishg mer an
et dæ qui
dät gida

för lat mig syster här
at iag så sener ar
och ej för flere dagar
et plätter dis til
lagat

Dät önskar och beder oin alt för trogna syster

Catharina Olofs Dotter i hönrike

4. Käpp och krycka, delvis förgyllda, på en dyna av vitt atlas med bård av guldtråd och silkebroderier. Nord. mus. 164 977.

förpliktelser och låte sin välsignelse vila över varje redligt äkta förbund.»¹⁴

Då lysningen avkunnats, brukade man säga att fästfolket »brutit benet av sig» eller »ramlat ner från predikstolen». Nyheten om en lysning kunde också omtalas med orden: »I da' slo prästen benen å N. N. å N. N.» I södra Sverige liksom på kontinenten var detta blott ett skämtsamt talesätt. I övriga delar av landet liksom i Finland var det förknippat med bruket att förära lysningsparet käpp och krycka.

Redan i bröllopsdikter från 1700-talets början göres anspelningar på seden med käpp och krycka. I en studie i Fataburen 1915 avbildar Louise Hagberg flera dylika lysningspresenter i Nordiska museets ägo. Seden var då ännu på sina håll i bruk. Några äldre beskrivningar ger oss närmare besked om bruket och dess funktion.

3. Kryckebrev från 1816. Fellingsbro socken i Västmanland. Nord. mus. 78 298 c.

Från Tjust berättar E. Hayton 1818: »Vid första lysningen sägs bruden falla utför trapporna och bryta benen av sig. Hennes vänner skicka henne denna dag käpp och krycka tillika med några versar. Äro vännerna förmögna, så blir så väl käpp som krycka av guld; eljest brukas silver, järn, trä eller annat ämne. I dessa senare fall utsmyckas de med cantiljer, band och glitter av alla slag.» Från Kalmar län har även B. E. Hildebrand antecknat bruket: »När det lysas första gången för brudfolk, säger man att prästen slår låret av bruden, varför det är ett vanligt skämt att skicka henne käpp och krycka.» Från Ydre härad i Östergötland beskrives seden av L. F. Rääf 1856: »När det lyser första gången säger man att prästen slår låret av bruden, eller, i andra orter, att hon ramlar utför predikstolen: varav seden, att då tillskänka henne käpp och krycka, oftast sirligt fästade på ett litet hyende; annars, och då man vill skymfa henne, grovt tillyxade, som insmygas i förstugan eller till dörren.» Käppen och kryckan kunde antingen skaffas hos en guldsmed eller tillverkas av någon som hade anlag för snideri. Presenten överlämnades på kyrkbacken, varvid någon bland vännerna uppläste ett poem, som gick ut på att lysningsparet skulle bli lyckliga och rika, få många barn och leva länge.¹⁵

Rimmerierna på det s. k. kryckebrevet, som åtföljde käppen och kryckan, kunde liksom nutida bröllopstelegram ha både allvarlig och skämtsam prägel. Ett exempel från Halla i Södermanland får illustrera den sistnämnda genren:

5. I Vemdalens socken i Härjedalen är det sed att samma lysningskäppar vandrar från det ena lysningsparet till det andra. Varje gång tillkommer en mångfärgad ullgarnstofs och ett band med kontrahenternas namn. Mannens käpp, här avbildad, är 85 cm lång, kvinnans är 13 cm kortare och spinkigare men i övrigt lika. Dessa käppar har varit på vandring från 1905 till 1963, då de skänktes till Nordiska museet, Inv. nr. 265 299.

6. Dagen före första lysningssöndagen reses i Västerdalarna en gran och en tall på bägge sidor om förstukvisten i de båda kontrahenternas hem. Träden är kvistade och barkade, så när som på toppruskan. Foto Gunnar Tysk, Näs, 1969.

Paras vill allt som lever på jorden,
paras vill fåglar båd stora och små.
Ja, må vi ta prästen så visst på de
orden,

att syster skall paras också.
Men är det inte men,
att syster sitt ben
har stött emot kärlekens sten.¹⁶

De prydligt broderade dynorna,
dukarna och tavlorna med käpp och

krycka var merendels presenter enbart till fästmän och förekom främst i borgerliga kretsar och bland rikare bönder. Mångenstädes var det dock vanligt att även ge fästmannen käpp eller krycka, men då i naturlig storlek. Dessa överlämnades i smyg, och det kunde hända att han fick en hel hop. Liksom Rääfs ovan anförda skildring visar traditionsuppteckningarna att lysningspresenter av detta slag i äldre tid fungerade både som heders- och skamtecken.

Bruket att förära lysningsfolket käpp och krycka har jämförts med lysningsträden, vilka också kallats »kryckor». I början av 1920-talet förekom lysningsträd i två skilda områden: det ena omfattade Dalarna, sydvästra Gästrikland, norra Uppland och nordöstra Västmanland, det andra omfattade nordöstra Småland och södra Östergötland.¹⁷ Lysningsträden inom dessa två områden kan dock inte utan vidare jämföras. I Dalarna och omgivande trakter upprestes träden – de var vanligen två – med avskalad stam och bibehållen topp utanför lysningsgården och lämnades kvar såsom festtecken. I Småland förekom det aldrig att lysningsbjörken restes. Uppteckningarna ger en mycket entydig bild av seden och dess funktion i detta område.

Kvällen före första, andra eller tredje lysningsdagen begav sig traktens ungdom ut i en hage för att huga en präktig björk. Denna släpade man sedan fram med hjälp av kavlar eller framkärran på en arbetsvagn. När man nalkades flickans hem, tog en spelman plats på björkstammen, och under sång och rop fördes björken in på gårdsplatsen. Sedan ung-

domarna undfågnats med brännvin, kaffe och dopp, bar de björken till vedbacken och högg sönder den eller kapade den till möbelvirke. Men om lysningsparet rest bort för att undgå uppvaktningen eller om förtäringen uteblev, bomrades förstugdörren till med björkens grovända, så att ingen kunde komma ut. Gårdsfolket fick sedan själv släpa bort och hugga sönder trädet.

Denna sed gick i kärnområdet under benämningen »kryckegänge», och liksom käppen och kryckan kunde björken nyttjas som både heders- och skamtecken. »Det räknades som en heder att få en björk, och ju mera folk desto större ära», heter det från Älgshult i Småland. Tog man däremot ett barrträd i stället för en björk, ansågs detta som en stor skam. Om flickan varit gift tidigare eller var i väl-signat tillstånd, valde man en tvillingbjörk. Det kunde även förekomma att man »slog en stor trävigge i klyna på björken». Tydligare kunde avsikten inte uttryckas. På andra håll – det gäller bl. a. sydligaste Dalarna, norra Västmanland och Uppland samt södra Gästrikland – hörde det däremot till normalseden att kryckan skulle vara ett tvillingträd med två grenar på en stam, en lättfattlig symbol för äktenskapet.

Vissa uppteckningar gör gällande, att kryckegänget eller björkdragningen, som bruket numera vanligen kallas, är en gammal sed. Mot detta talar det faktum att den ej nämnes i någon av de ovan anförda 1800-talsbeskrivningarna, vari bruket med käpp och krycka skildras och som hänför sig till kryckegängets kärnområde. Den äldsta litterära uppgiften

7. Kryckegransfest
1928 i Tillinge
socken i södra
Uppland, dit seden
trängde på 1920-
talet från de om-
råden där kryckan
är ett tvillingträd
och deltagarna
är utklädda.
Foto Eskil Anders-
son, Enköping.

är från 1896. Några sagesmän har lämnat ganska bestämda besked om sedens införande. Till Älghult i Uppvidinge uppges björkdragningen ha kommit från Fagerhult i Handbörds härad och iaktogs första gången i Uranäs by 1897. Till Åseda i Uppvi-

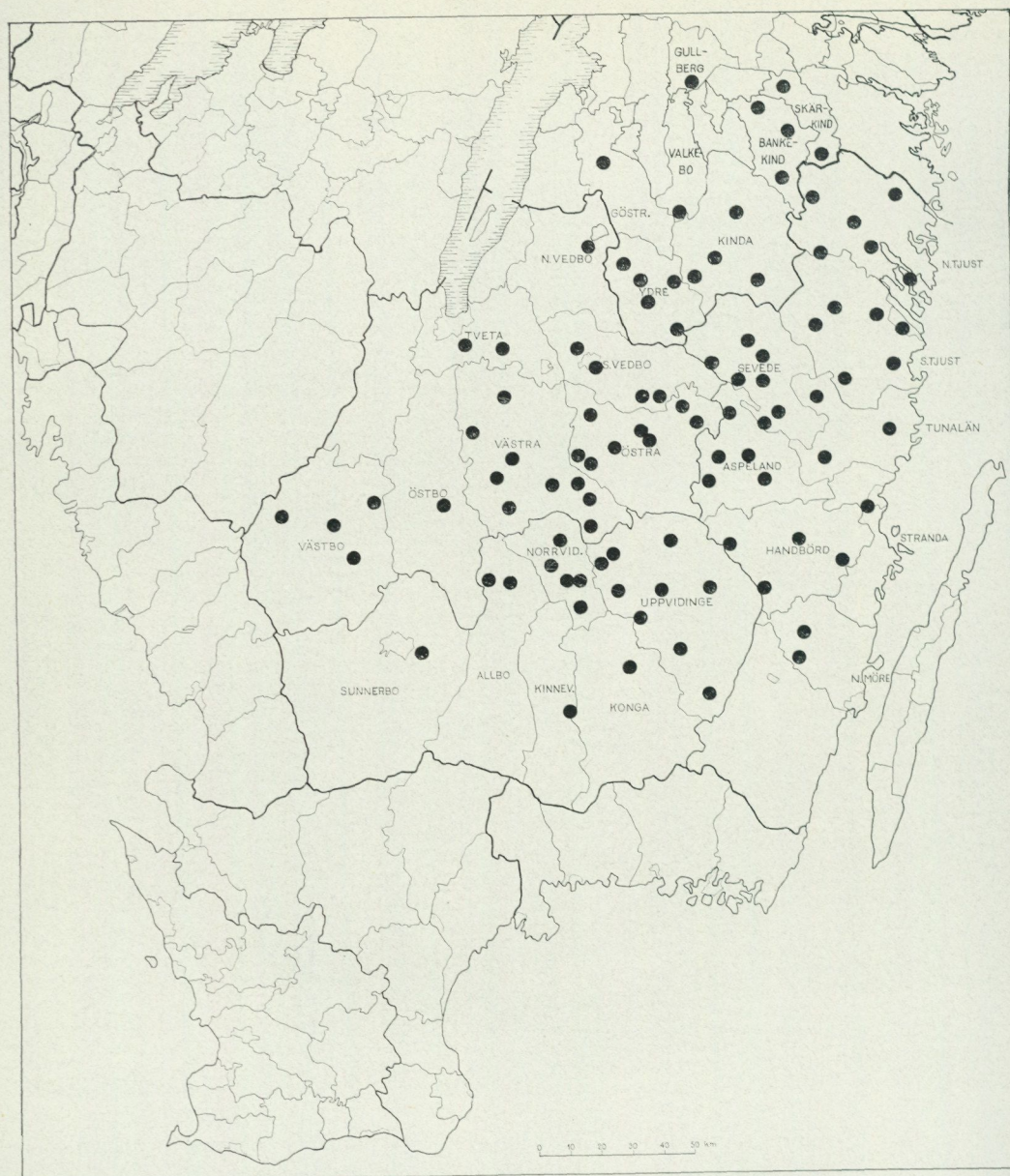
dinge infördes björkdragningen i början av 1900-talet av en virkeshandlare från Oskarshamnstrakten. I Tjureda och Gårdsby i Östbo förekom seden 1943 i byarna Råhult och Gallnäs i socknens östra del sedan några år tillbaka. Dessa lokala iakttagelser

bekräftas även av en jämförelse mellan utbredningen på 1920-talet och den nykartering som här gjorts, fig. 8. Seden har spritts i västlig riktning. På många håll är den dock numera stadd i upplösning, där den ej anpassats efter nutida förhållanden. Det

förekommer sålunda att man hämtar björken med lastbil.¹⁸

Kryckegänget i Småland och Östergötland är exempel på informella lysningskalas i allmogemiljö. Att kalas förekommit även i äldre tid på vissa håll omtalar F. W. von Schu-

8. Björkdragningens utbredning under 1900-talet. Varje prick markerar en församling där seden är känd. Belägsprot. i Folklivsarkivet i Lund.

bert 1825: »I några församlingar firas även lysningen genom ett gästbud i brudhuset: bruden undfar skänker av flickor och ynglingar och besvarar dem genom ett gille; där dessa

skänker äro vanliga, bortfalla gåvorna på bröllopsdagen. I Bohuslän anställas före och efter första lysningsdagen kalas, varemot vigselflyten flyter utan gästbud.» Uppgiften be-

kräftas av senare uppteckningar. Från Bro heter det sålunda att »vid varje lysning skulle det hållas stora kalas då släkten, grannar och alla bekanta från alla håll skulle bjudas. Det hände någon gång att lysningskalasen fick ersätta själva bröllopskalaset.» Från Morlanda uppger en sagesman att detta kalas kallades »lysöl».¹⁹ Här och var avslutades lysningskalasen med dans.

I borgerlig miljö hade lysningsbesöken en mera formell prägel. Det var vanligt att lysningsparet tog emot visiter i fästmöns hem under alla tre lysningssöndagarna. En viss ordning utbildades därvid, så att första lysningssöndagen uppvaktade de närmast anhöriga, andra söndagen en vidare släkt- och vänkrets och tredje söndagen övriga bekanta. Lysningsvisiten betraktades som en skyldighet, och släktingar och goda vänner fick en indirekt anmodan att infinna sig genom de lysningskort som fästfolket utsände i samband med den första lysningen.

Bruket att avisera lysningen med kort ersattes efter hand genom att man införde annons i ortstidningarna på samma sätt som vid trolovningar och förlovningar. Enligt en undersökning av Birgitta Stigell infördes den första lysningsannonsen i Svenska Dagbladet den 29 september 1903 och en följande den 13 december. År 1904 finner man två annonser och 1905 en annons i samma tidning. År 1906 annonserar ett par både i Svenska Dagbladet, Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning och Sydsvenska Dagbladet. I de två sistnämnda tidningarna förekommer annonser regelbundet från 1910. I småstadstidning-

arna Östersunds-Posten och Engelholms Tidning dröjer det till 1913, innan de första annonserna dyker upp.

Lysningsannonserna innehåller sällan titlar, men en jämförelse med familjenotiserorna visar att akademiker och officerare är de flitigaste annonserarna fram till omkring 1940, då det även blir vanligt att lägre tjänstemän, hantverkare och affärsanställda annonserar.

De tidigaste lysningsannonserna har en mycket knapp formulering. Man nöjde sig merendels med att sätta ut namnen. Någon gång tillfogades bostadsorter, datum för första lysningen och fästmannens titel. År 1920 började man ersätta lysningsdatum med uppgift om dag och plats för vigseln. Orsaken kan, som Stigell framhållit, vara att det blev allt vanligare att man träffade sin äktenskapspartner utanför hemorten, varför valet av vigselkyrka ej längre blev lika självfallet som tidigare.

Under andra världskrigets många inkallelser och livsmedelsbrist blev det ofta nödvändigt att samla visiterna till ett tillfälle, och detta meddelades i lysningsannonsen t. ex. med orden: »Mottagning den 16 september, Bragevägen 2, Djursholm» eller »Visiter den 10 sept. Frösövägen 15, Ängby». Dylika annonser, som i de ovannämnda tidningarna infördes i början på 1940-talet, kunde dock betraktas som en alltför oblyg önskan om visiter och presenter. Därför finner man ofta den något mera reserverade formuleringen »Ev. visiter» i lysningsannonserna. Detta är allttjämt vanligt, även om etikettböckerna betraktar det som falsk blygsamhet.²⁰

Lysningsannonserna visar, att mot-

9. Representant
Ake Dahlenborgs
och hans blivande
maka Tora Elanders
lysningssbord
1955. Foto Len-
nart J:son Carlén,
Göteborg.

tagningen numera nästan undantagslöst utsättes till andra lysningssöndagen. Traditionellt sker den i fästmöns föräldrahem, där släkt och vänner å omse sidor har möjlighet att uppvakta. Då kontrahenterna kommer från skilda orter, finner man ibland annonser om mottagning både i fästmöns och fästmannens hem, t.ex. »Visiter Fotevik den 8.12, Löderup den 15.12.» Att även tidpunkten för mottagningen anges är en praktisk åtgärd, då den lokala seden kan växla. Söndagen den 1 december 1968 annonserar ett lysningspar i Stockholm mottagning kl. 14-17, medan ett par i Landskrona väntade besök mellan kl. 11 och 15.

Har förlovningstiden varit kort, kan lysningsmottagningen bli ett tillfälle

att presentera den nya familjemedlemmen för mer eller mindre avlägsna släktingar. I främsta rummet är den dock ett tillfälle att framföra lyckönskningar till de blivande makarna. För fästfolket kan lysningsmottagningen ofta ge ett ej föraktligt bidrag till bosättningen. Tidigare var det vanligt att fastrar och mostrar broderade in sina välgångsönskningar i kuddar, dukar och andra prydnadsting. Föremål av bestående värde i silver och glas tillhör alltså de traditionella lysningspresentera. Praktiskt inriktade unga lysningspar föredrar i allmänhet nyttoföremål. Deras egna önskemål tillgodoses väl ofta, men det hindrar ej att fantasin har sin begränsning och att traven av osthylvlar och brödrostar

10. På NK i Stockholm ligger lysningsboken med önskelistorna tillgänglig i en liten paviljong på nysilveravdelningen. Foto 1969.

växer på lysningsbordet. En lysningsmottagning kan därför utgöra ett både lustigt och prövosamt evenemang för såväl givare som mottagare. Några större butiker och varuhus har utnyttjat situationen och lagt upp en särskild lysningsbok eller låtit trycka presentlistor, vari lysningsparen kan markera sina önskemål. Meningen är att vänskapskretsen skall höra sig för var önskelistan finns och sedan göra sina inköp där, varefter avprickning sker. Svenskt Tenn i Stockholm introducerade bruket redan 1935.

Förtäringen vid lysningsmottagningen synes knappast ha den prestige-fyllda betydelse som vid andra märkesdagar. Som regel bjudes kaffe och kakor samt ett glas vin. Under 1960-talet har lysningsmottagningen ofta

i annonserna kallats »Lysningskaffe». Denna formulering, som verkar mindre pretentiös än »visit» och »mottagning», har rekommenderats av etikettböckerna och kan i de ovannämnda tidningarna beläggas från 1964. Formuleringen tycks främst ha slagit igenom i de sydsvenska tidningarna men om detta beror på annonseringspraxis eller speglar skiftande umgängesvanor undandar sig mitt bedömande. I vissa samhällsskikt synes kafferepet hålla på att ersättas av cocktailpartyt, och det är ej osannolikt att även lysningsmottagningen i städer och andra tätorter mer och mer får denna prägel.

Lysningsannonserna har i allt större utsträckning kommit att fylla den kommunikativa funktion som kungörelsen från predikstolen hade i en tid, då kyrkogången var allmän. Upprepade gånger och med skilda motive-ringar har man under de senaste årtiondena rest kravet på lysningens slopande. Fr. o. m. den 1 juli 1969 upphörde giftermålsbalkens föreskrift att äktenskap skall föregås av lysning i kvinnans hemförsamling att gälla. Tillkännagivandet från predikstolen av ett förestående äktenskap sker dock fortfarande, om kontrahenterna så önskar. Meddelandet kan även ske efter vigseln. Eftersom lysningen följes av en förbön, står förändringen även i överensstämmelse med religionsfrihetsprincipen.

Rundfrågningar hos pastorsämbe-tena, som alltjämt handhar hinders-prövningen, tyder på att samhällsstrukturen och den kyrkliga sedens stabilitet i stor utsträckning avgör, om man önskar lysning eller ej. Framförallt i de större städerna vill många

ej ha lysning, medan man i landsbygdsförsamlingarna åtminstone vid förstagångsäktenskap knappast kan märka någon förändring.

Den svenska lysningsseden, vars konturer här tecknats, återspeglar i sina olika smådrag ett större mönster. Den har från början och till vår egen tid varit en form för den sociala kontrollen vid äktenskapets ingående. Denna har utövats såväl av samhällsinstitutioner – stat och kyrka – som av olika samhällsgrupper. Trots att den därigenom både haft en formell och informell prägel har den så långt tillbaka vi känner polariserats i de två begreppen heder och skam, dvs. bottnat i en bestämd samhällsmoral och i människors önskan att hålla denna levande.

Som social kontrollform har lysningen sedan länge varit föråldrad. Lysningskravets slopande är en naturlig följd av samhällets förändring. Men seden har sitt eget grepp om människorna och kan överleva både lag och rit. Oberoende av om man låter hindersprövningen efterföljas av tillkännagivande i kyrkan fortlever familjeseden. Dagstidningarnas talrika annonser om lysningsmottagningar även efter den 1 juli 1969 ger ett klart bevis härför. De är tillika ett vittnesbörd om centraldirigerings begränsning och om traditionens styrka.

¹ L. Carlsson, Lysning för äktenskap, i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 11 (1966), sp. 30 f.; G. Hafström, Trolovning och lysning, i Svenska Dagbladet 28/3 1967.

² H. Hildebrand, Sveriges medeltid I (1879) s. 93, 99.

³ N. Söderlind, Katekes och kyrkvigsel, i Kyrkohistorisk årsskrift 1968.

⁴ H. Pleijel, Katekesen som svensk folkbok (1942) s. 40; E. Enochsson, Den kyrkliga seden med särskild hänsyn till Västerås stift (1949) s. 43, 89, 255; Svar på frågelistan LUKA 1 samt Gammal kyrklig sed, Kyrkohistoriska arkivet, Lund.

⁵ LUKA 1579, 4588, 1001, 4409, LUF 209, LUKA 4290, 3157.

⁶ F. W. von Schubert, Sveriges kyrkoförfattning och läroverk för äldre och nyare tid (övers. . . . av A. Z. Pettersson) 2 (1825) s. 56; E. Wigström, Allmogeseder i Rönnebergs härad på 1840-talet (1891) s. 38 f.; N. Lovén, Folkklifwet i Skytts härad i Skåne vid början af detta århundrade. Barndomsminnen. Utg. af Nicolovius (1924) s. 158.

⁷ Svar på frågelistan LUKA 1, Kyrkohistoriska arkivet, Lund.

⁸ N.-A. Bringéus, Kyrkans tjänare i Örkelljunga pastorat (1950) s. 176.

⁹ L. F. Rääf, Ydre härad 1 (1856) s. 110 samt senare traditionsuppteckningar.

¹⁰ J. J. Öller, Beskrifning öfwer Jemshögs sochn i Blekinge (1800) s. 217 f.; S. Halldén, Lysning på ny, i Folkminnen och folktankar 25, 1938; G. Jeanson-I. Kindblom, Kring livets högtider i Örkelljunga församling (1968) s. 39 ff.

¹¹ Svar på frågelistan LUKA 4.

¹² [J. Gaslander], Beskrifning om swenska allmogens sinnelag, seder wid de årliga högtider, fririer, bröllop, barndop . . . Utg. av F. Westerdahl (1774) s. 53.; EU 9159; L. Johansson, uppteckning i Hammarstedtska arkivet, Nordiska museet; B. Hellman, »Ge på brudbordet» och andra äldre, ångermanländska bröllops seder, i Arkiv för norrländsk hembygdsforskning 1943–1944, s. 162.

- ¹³ Östgöta-Posten 6/12 1889; E. Wigström a. a. s. 39; J. J. Öller a. a. s. 263.
- ¹⁴ R. Frimannslund, Skikk og tro ved friing og bryllup, i Nordisk kultur 20, 1949, s. 55; S. Bælter, Historiska anmärkningar om kyrkoceremonierna (3 uppl. 1838) s. 461.
- ¹⁵ L. Hagberg, Käpp och krycka och kryckeståt, i Fataburen 1915; E. Havton, Bruk i Tjust, utg. av C.-H. Tillhagen, i Tjustbygdens kulturhistoriska förening 16, 1959, s. 11; B. E. Hildebrand, Manuskript i K. Vitterhetsakademins arkiv; L. F. Rääf, a. a. s. 110;
- M. Mattsson, I Ydre på 1800-talet (1932) s. 461.
- ¹⁶ Bröllop I, Hammarstedtska arkivet, Nordiska museet.
- ¹⁷ K. Rob. V. Wikman, Bröllopsträdet, Rig 7, 1924, s. 165.
- ¹⁸ Förteckning över de anförda och kartlagda beläggen i LUF A 2886.
- ¹⁹ EU 25292; C.-M. Bergstrand, Gammalt från Orust (1962) s. 215.
- ²⁰ B. Stigell, Lysningsannonser (uppsats i Nordisk och jämförande folklivsforskning, framlagd vid professor Bringéus seminarium 2/12 1968, LUF A 2722).

SUMMARY

Publishing the banns for marriage

The publishing of the banns as a condition for marriage was laid down by the fourth Lateran Council in 1215, and by the following year it was stipulated in Sweden. Among other things the intention was to prevent the so-called secret marriages that were entered into according to other forms than those approved by the church, and also to prevent marriages between too closely related persons. The investigation was done by the clergy, and the publishing of the banns came to be an instrument in the education of the masses. The Ecclesiastical Statute of 1686 regularized the earlier practice and prescribed as a condition for the banns being published that the affianced couple should know Luther's catechism and have partaken of the Holy Communion. Only after testing their knowledge, fig. 1, a certificate for the banns was given in which the couple was characterized according to their social and moral standing.

The time for having the banns published was adjusted to fit in both with the directions of the Church and with popular belief. It was regarded as a good start for the marriage when the banns were published in the waxing moon. The long survival of this custom and its regression in the 20th century is shown in a diagram, fig. 2, from a parish in North-Western Skåne.

When the couple to be married arrived at church on the second or third Sunday, the girl showed through the arrangement of her headgear that she was a virgin. When the banns had been published according to the formula in the Book of Common Prayer, it was said that the couple had broken their legs or fallen down out of the pulpit. In North-ern Sweden and in Finland this phrase was connected with the custom of giving the girl a present of a walking-stick or a crutch in miniature, fig. 4. This custom, which is known from the early

18th century, was usual foremost among the middle classes and the wealthy farmers. The gift could be accompanied by a congratulatory poem. The young man could be presented with a real walking-stick or crutch, which either could be prettily decorated or be just a knobby stick. These presents could thus signify either honour or disgrace. This was also the case with the "banns" trees in Middle and Southern Sweden. In the first-mentioned district the tree was put up against the porch, fig. 6, in the latter, the birchtree was cut up to firewood. It was an honour to be called on in this way, but if the girl was pregnant the honour could be changed into shame. That would also happen if the callers received nothing to eat or drink. Then the birch-tree would be placed as a bar across the main door, and the people living on the farm would themselves have to drag it away and cut it up.

In middle-class milieu the calling on the bridal couple had a more formal character. The publishing of the banns was advertized by cards, from the beginning of the 20th century also through

the daily press. During the second world war it became customary that the receptions were concentrated to the second Sunday. That is the day when the young couple receive congratulations and presents from relatives and friends. The refreshments usually consist of a glass of wine and then coffee and cakes.

The 1st of July 1969 this centuries old ordinance, that a wedding must be preceded by publishing the banns in the woman's home community, ceased to be. If the couple so wishes, an announcement can still be made before or after the wedding. Since the publishing of the banns is also an act of ecclesiastical blessing it is only natural that on the principle of religious freedom it has been made into a voluntary act. As a form of social control it is long since outmoded. But custom has its hold on human beings and can survive both law and rite. This is shown by the numerous notices in the newspapers about receiving callers on the second Sunday, even after the first of July 1969. They bear witness of the limited scope of central direction and of the strength of tradition.